

Gökberk Aliyavuz Aydın¹

RUANDA KATLIAMI VE İNSANİ MÜDAHALE: REALİST İNŞACI PERSPEKTİF

Özet

Uluslararası ilişkilerde belirli kavramlar, bağdaştırıldıkları teorileri açıklar niteliktedirler. Realistler için güç, inşacılar için normlar, liberaller için işbirliği ve eleştirel teoriler için eşitsizlik fikirleri buna birkaç örnektir. Ancak yaşanan olayları tek bir kelime ya da fikre indirgemek, olayın incelenmesi açısından yeterli olmayabilir. Realist inşacılık, tek bir fikir ya da gerçekliğe bağlı kalmaksızın, güç, ahlak ve uluslararası norm gibi kavramların birbirleriyle olan ilişkisini, bu kavramların birbirlerini nasıl etkilediğini ve oluşturduğunu inceler. Bu çalışmanın amacı, realist inşacılığın potansiyel çalışma alanlarını ve yapısını incelemek ve oldukça yakın bir tarihte Ruanda'da gerçekleşen iç savaşı ve buradaki katliama sırtını çeviren uluslararası kamuoyunu, belirlenen üç kavram ışığında yorumlamaktır.

Giriş

Samuel Barkin'e göre realist inşacı, liberal-idealistlerin aksine evrenselden ziyade bağlamsal olarak kabul ettiği ahlaki, güç ve normatif yapılar ile olan ilişkileri çerçevesinde inceleyebilir. Böylece hem liberal - idealist eğilimli inşacıların durağan ve sabit ahlak anlayışından, hem de yapısal realistlerin ahlaki tamamı ile göz ardı eden bakış açılarından sıyrılıp, uluslararası ilişkilerde yaşanan olayları ve değişimleri bizzat gücün kaynağı ve yapısı üzerinden değerlendirebilir.¹ Bu düşünceyi özel kılan, post - pozitivist teori ve düşünce yapısı ile olan uyumudur. Realist inşacılık, uluslararası kurumların çatısı altında oluşabilecek bir sürekli ya da münferit dünya barışı fikrini desteklemez, çünkü tek bir barış, düzen ya da ahlak anlayışını reddeder. Kim güçlüyse o haklıdır ve adalet her zaman kazananın yanındadır. Morgenthau'ya göre ahlaki ve siyasi kavramlar, farklı çevrelerde farklı anlamlar kazanır, adalet ve demokrasi her yerde aynı fikri ifade edemez.² Gücü merkeze alması ancak evrensel olarak kabul etmemesi ile, Barkin'in de dediği gibi, realist inşacılık geleneksel teoriler ile post - pozitivist teoriler ve eleştirel bakış arasında bir köprü kurmaktadır. Aynı zamanda yapısal realizmin, Soğuk Savaş ve iki kutuplu dünya üzerine şekillenmiş ve değişime bir hayli kapalı fikirlerini, geleneksel realizmin çok sesliliği ile eleştirir. Fiott'a göre yapısal düşünce, ahlaki tartışmaları uluslararası siyasetin dışına itmiştir.³ Gerek devlet bazında gerekse uluslararası kurumlar arasında normların, çıkarların ve fikirlerin oluşumunda bir şekillendirici ve belirleyici olan güçtür. Gerekli güç olmadan fikirler hayata geçemez, ancak gücü harekete geçirecek fikirler olmadan da değişimden söz edilemez. Tüm bunlar dikkate alındığında, realist inşacılık, oldukça tartışmalı olan insani müdahale kavramını ve uluslararası örgütler ve kurumların elinde bulundurdukları güç aracılığı ile kurumsallaşmış olan normları incelemek için oldukça yerinde bir bakış açısı olacaktır. Burada incelenmesi gereken nokta, gücü elinde tutanların tutumudur. Kimin insan olarak kabul edildiği, hangi duruma müdahale edileceği ve bu müdahalenin

¹ Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Öğrencisi

içeriği, neyin adaletsizlik sayıldığı ve değişken adalet kavramı, kimin korunup kime saldırılacağı gibi meseleler, gücü elinde tutanın, kendi çıkarları ve fikirleri etrafında gelişecek ve uluslararası kamuoyuna servis edilecektir. Bu çalışmanın hedefi, belirlenen soruları ve sorunları, tarihteki benzer olaylar ile kıyaslayarak, elde edilen bulguları insani müdahale kavramı ışığında, Ruanda'da gerçekleşen iş savaş ve katliam çerçevesinde incelemeye çalışmaktır. İlk bölümde güç, ahak ve adalet arasındaki ilişki, ikinci bölümde ise bu denge ile oluşan uluslararası ortamdaki kurumsallaşmış ve yasallaşmış normlar incelenecektir. Üçüncü ve son bölümde ise tüm bu incelenen kavramlar ışığında Ruanda'da yaşananlar yorumlanacaktır.

Güç, Ahlak ve Adalet

Carr'a göre siyasi prosedürü sadece güç açısından ele alamayız, bir değişim talebi olduğunda, insanın aklına gelen ilk soru talebin adil olup olmadığıdır.⁴ Benzer şekilde Morgenthau'ya göre her siyasi hareketin ahlaki ve etik bir boyutu vardır.⁵ Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesini ve İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Almanya'nın yükselişini salt politik ve stratejik olarak ele almak, en azından realist inşacı bir incelemede, yetersiz kalacaktır. Nazi Partisi'nin güçlenmesinde ve iktidara gelişinde Alman halkını harekete geçiren, Versay Antlaşması'nın adaletsizliği ve haksızlığına olan vurgudur. Etik ve adil olduğuna inanılan bir fikir ortaya atılmış ve bu fikir, gücü harekete geçirmiştir. Almanya'nın Versay Antlaşması'nın zincirlerini bir bir kırması, zorunlu askerliği tekrar devreye sokması ve silahlanması, Avusturya ve Südetleri ve daha sonra Çekoslovakya'nın tamamını topraklarına katması, adalet hissi ile kuvvetlenmiş fikirlerin ve gücün yansımasıdır. Geleneksel realizme göre, ahlak ve adalet ile meşru kılınan güce, şüphe ile yaklaşmak gerekir. Ahlak güç için bir araca dönüşebilir ve diğer aktörler tarafından tamamen siyasi amaçları gerçekleştirmek için kullanıldığı düşünülebilir. Trachtenberg'e göre, amacı dengeden ziyade adalet olan Versay Antlaşması, tarihin en başarısız ve dengesiz "barış" anlaşması olmuştur.⁶ Oysa anlaşmanın imzalanması, yıllar sonra zincirlerinin kırılması ve son olarak Almanya'nın durdurulması, adalet kavramı ile güçlendirilmiştir. Bu noktada vurgulanması gereken, tek bir evrensel adalet anlayışının mümkün olmadığını. Ancak belirli bir tarih ve koşullarda, güç dengesi lehine işleyen taraf, kendi adaletini dayatmaya meyillidir. Bu durumda uluslararası normların nasıl şekillendiğini incelemek gereklidir. Bir savaş bildirgesi olabilecek Münih Konferansı, nasıl olmuştaki Chamberlain tarafından "onurlu bir barışın" habercisi olarak ifade edilebilmiştir?

Nurdan Gürbilek, toplumsal adaletsizlik ve yargılayanların adaletini sorguladığı *Suç ve Ceza* çalışmasında Fransız ceza avukatı Jacques Verges ve onun kopuş stratejisine yer vermiştir. Savaş sırasında Lyon Gestapo şefi olan Klaus Barbie'nin savunmasını toplumsal adalet kavramı üzerinden gerçekleştiren Verges, müvekkilinin savunmasını, bir Fransız mahkemesinde bizzat Fransa'nın ve emperyalizmin eleştirisi üzerine kurmuş ve sormuştur; "Barbie gibi insanlık suçu işleyen sömürgeci ve emperyalistler neden yargılanmamaktadır? İnsanlık suçu yalnızca Avrupalıların canı acıdığına mı dava konusu olur? Barbie Yahudi çocukların ölümünden sorumludur ancak Fransa ve İsrail aynı suçlardan sorumlu değil midir? Naziler yenildikleri için mi suçludur, sömürgeciler başardıkları için mi suçsuz?"⁷ İnşacılığın temel vurgusu olan kimlik ve çıkarları, güç ve güçlünün adaletinden bağımsız incelemek, realist inşacı perspektife göre olanaksızdır. Barkin'e göre Amerikalı inşacı teorisyenler, sosyal teorisyenlerden ziyade siyasi, eleştirel bir bakış açısından ziyade liberal idealizm ile uyumlu çalışmaya meyillidir.⁸ Oysa Verges'in savunmasını post - pozitivist ve eleştirel bir inşacı perspektiften incelemek,

verili olmayan kimlik ve çıkarları incelemek için oldukça elverişli bir yöntem olacaktır. Öyle görülmektedir ki uluslararası normlar, galip olan tarafın gücü ve fikirleri etrafında şekillenmektedir. Realist inşacı bir perspektif, kimlik ve çıkarların oluşumunu ve incelenmesini devlet ve devletler arası bir düzeyden ziyade, ahlak ve adalet düzleminde bir sistem eleştirisi olarak ele alabilir. Bu çeşit bir incelemeyi mümkün kılan, geleneksel realizm ile eleştirel teori arasındaki benzerliklerdir. Tıpkı eleştirel teori gibi, realizm evrensel doğruları reddeder, moderniteyi eleştirir, şüpheli yaklaşır. Bu noktada iki teori arasında bir köprü olan realist inşacılık ile uluslararası örgütler ve onların kurumsallaşmış ve yasalaşmış normlarını incelemek gerektiği inancındayım.

Kurumsal Normlar

Finnemore, insani müdahale kavramının içinde gerçekleştiği normlardan bağımsız ele alınamayacağını savunmuştur, zira çıkarları belirleyen normlardır. Dolayısıyla devletlerin davranış kalıplarını ve biçimlerini belirleyen, uluslararası normlarda beliren değişimlerdir.⁹ Çıkarlar değiştiği gibi temellendirme ve gerekçelendirmeler de değişmiştir. Finnemore, 18 yüzyıl Avrupa'sından itibaren, Soğuk Savaş boyunca ve sonrasında gerçekleşen insani müdahaleleri ve bu müdahalelerin temellendiği gerekçeleri incelemiştir. Burada göze çarpan, kimin insan olduğu ve kimin ne gerekçelerle korunması gerektiği düşüncesidir. 18. yüzyıl Avrupalı devletler tarafından gerçekleştirilen müdahaleler, Hristiyan nüfusu Osmanlı İmparatorluğu'ndan korumak ve bağımsızlık mücadelelerine destek vermek adı altında gerçekleşmiş, böylece Balkanlar gibi bölgelerde siyasi güç elde edilmesi hedeflenmiştir. Stratejik amaçların alt yapısı, ortak kimlik ve kültür temelinde güçlendirilmiştir, ancak aynı ortak bağların bulunmadığı Ermenistan, Finnemore'a göre 1894 - 1917 yılları arasında Yunanistan ve Bulgaristan gibi ülkelerin aksine, ne Rusya ne Batı Avrupa'dan beklediği desteği görememiştir. Güç dengesi Avrupa'sından Soğuk Savaş dönemine gelindiğinde, Batı ve Doğu bloğunun temellendirmelerinde farklı söylemler geliştirildiği görülmektedir. Batılı devletler insan hakları gibi kavramlar üzerinde dururken sosyalist blok, sivil halkın emperyalist idarelerin zulmünden korunması ve halkların kendi geleceklerini tayin etme hakkı üzerinde durmuştur.¹⁰ Özellikle Güney Afrika'daki ırkçı rejimlere karşı alınan Birleşmiş Milletler kararlarında, iki tarafın benzer savunmalarını görmek mümkündür. Öyle görülmektedir ki müdahale edebilme gücünü elinde barındıran devletler, tarih boyunca kendi adalet anlayışlarını kendi seçtikleri biçimde uygulamaya çalışmışlardır. Nye'a göre yapısal realizm, devletlerin çıkarlarının belirlenmesi, tanımlanması ve değişmesini açıklamakta zayıftır.¹¹ Realist inşacılık, güç ve norm arasındaki bağı incelemesi ile bu noktada daha faydalı bir inceleme sunabilir.

Uluslararası ilişkilerde gücün öneminin inkâr edilemeyeceğinin en büyük örneklerinden biri, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ni oluşturan beş devletin, İkinci Dünya Savaşı'nın galipleri olmasıdır. Bu devletlerin sahip oldukları gücü ne şekilde kullanacaklarını, kurumsallaşmış ve yasalaşmış normlar bütünü olan Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda aramak gerekir. Antlaşmanın VII. bölümü olan "Barışın Tehdidi, Bozulması ve Saldırı Eylemi Durumunda Alınacak Önlemler" kapsamında bulunan maddelerden bir bölümü şu şekildedir :

Madde 39- Güvenlik Konseyi, barışın tehdit edildiğini, bozulduğunu ya da bir saldırı eylemi olduğunu saptar ve uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için tavsiyelerde bulunur veya 41. ve 42. maddeler uyarınca hangi önlemler alınacağını kararlaştırır.

Madde 41- Güvenlik Konseyi, kararlarını yürütmek için silahlı kuvvet kullanımını içermeyen ne gibi önlemler alınması gerektiğini kararlaştırabilir ve Birleşmiş Milletler üyelerini bu önlemleri uygulamaya

çağırabilir. Bu önlemler, ekonomik ilişkilerin ve demiryolu, deniz, hava, posta, telgraf, radyo ve diğer iletişim ve ulaştırma araçlarının tümüyle ya da bir bölümüyle kesintiye uğratılmasını, diplomatik ilişkilerin kesilmesini içerebilir.

Madde 42- Güvenlik Konseyi, 41. madde'de öngörülen önlemlerin yetersiz kalacağı ya da kaldığı kanısına varırsa, uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için, hava, deniz ya da kara kuvvetleri aracılığıyla, gerekli saydığı her türlü girişimde bulunabilir. Bu girişimler gösterileri, ablukayı ve Birleşmiş Milletler üyelerinin hava, deniz ya da kara kuvvetlerince yapılacak başka operasyonları içerebilir.¹²

İnsani müdahale ise, bir ya da birden fazla devletin bir başka devletin halkının bir bölümünü ya da tamamını soykırım ya da insan hakları ihlallerinden korumak amacıyla yapılan silahlı müdahaledir.¹³ Peki bir ülkede yaşanan insan hakları ihlallerinin, Birleşmiş Milletler'in 39. Maddesinde vurgulanan uluslararası barışa ve müdahale gücünü barındıran devletlerin çıkarlarına bir tehdit oluşturuyorsa yapılacak olan nedir?

Ruanda

1994 yılının Nisan ayında, Devlet Başkanı Habyarimana'nın öldürülmesi ile fitili ateşlenen Ruanda iç savaşı ve soykırımının sonucu olarak, büyük bir çoğunluğu Tutsi olan 800.000 insan hayatını kaybetmiştir. 100 gün süren soykırımın temellerini, 100 yıl öncesine kadar götürmek mümkündür. Almanya ve Belçika gibi emperyalist güçlerin çıkarları doğrultusunda bölgede körükledikleri yerel rekabet ve etnik ayrımcılık, 1994 yılında korkunç bir boyuta ulaşmıştır. Soğuk Savaş döneminde ise Fransa bölgedeki etkisini arttırmış, Tutsilerin önderliğindeki Ruanda Yurtsever Cephesi'nin 1990 yılında başlattıkları işgalde, kendi çıkarlarını korumak adına başkan Habyarimana'ya destek vermiştir. 1993 yılının Ağustos ayında ise Ruanda devleti ve Ruanda Yurtsever Cephesi arasında Arusha Barış Antlaşması imzlanmıştır. Antlaşmanın amacı, devlet yapısında iki taraf ve bu tarafların oluşturduğu birçok siyasi parti arasında bir güç dengesi sağlamak, mülteci sorununa bir çözüm getirmek ve silahlı kuvvetlerin bütünleşmesini sağlamak olarak belirlenmiş, oluşturulmaya çalışılan güç dengesi, kurumların yeniden yapılandırılması, sivil toplumun seferber edilmesi ve seçim gibi konuları göz ardı etmişti.¹⁴ Anlaşma taraflar arasındaki gerginliği yatıştırmamış, özellikle silahlı kuvvetlerde hangi grubun ne sayıda asker bulunduracağı konusunda büyük anlaşmazlıklar yaşanmış, Hutu milis kuvvetleri başta olmak üzere siyasi partiler taraftarlarını silahlandırmaya başlamıştı. Arusha Antlaşması gereğince uluslararası kamuoyundan silahsızlanma, demobilizasyon ve reintegrasyon programının gerçekleşmesi adına bir fon oluşturulması bekleniyordu. O dönem Ruanda'da Birleşmiş Milletler Barış Gücü Komutanı olarak görev alan Romeo Dallaire'in askeri danışmanı olan Binbaşı Brent Beardsley, iç savaş süresince resmi ya da gayri resmi olarak askerlik yapmış olan insanları topluma kazandırmak adına oluşturulması beklenen fonu hayata geçirmek adına IMF, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletlerden yardım istediklerini, ancak olumsuz cevap aldıklarını açıklamıştır.¹⁵ Geçici bir hükümet kurulmadan yardımda bulunmayı reddeden uluslararası örgütlerin bu kararı, bir hayli gergin olan ortamı iyice kızdırmış ve tarafların silahlanma yarışını ve saldırgan tavırlarını körüklemiştir. Tüm bu olayların ardından başlayan soykırımın ikinci ayına girildiğinde, soykırımı gerçekleştiren Hutulara yakınlığı ile bilinen ve BM Güvenlik Konseyi üyesi olan Fransa, insani gerekçeler ile Ruanda'ya girme kararı almıştır. İnsani yardım adı altında verilen bu karar, Hutu milislerince büyük bir sevinç ile karşılanacaktır.

Bu denli bir uluslararası krizin iki boyutu üzerinde durmak gereklidir; insan hakları ihlalleri ve uluslararası barışa etkisi. Öyle görülmektedir ki yaşanan bir adaletsizlik ve katliamın, yani insan hakları

ihlalinin güce hâkim devletler nezdinde stratejik bir önemi yok ise sağlayabilecekleri bir çıkar da olmayacak, müdahaleye ihtiyaç duyulmayacaktır. Soğuk Savaş döneminde Doğu ve Batı bloklarının ortaya attığı insan hakları ve emperyalist zulüm gibi savunmalar, Soğuk Savaşın bittiği yıllarda Ruanda için yeteri kadar dile getirilmemiştir. Yaşanan katliamı tamamı ile ülkenin geri kalmış olmasına atfetmek yanlış ve eksik bir çıkarım olacaktır. Şiddet, her zaman medeniyetsizlikle bağdaştırılamaz. Batının emperyalist geçmişini bir kenara bıraktığımızda dahi, Batılı bir devlet olan Almanya'nın, İkinci Dünya Savaşı süresince kendi Yahudi halkını yok ettiği bir gerçektir.¹⁶ Burada yapılan bir acıyı diğeriyle kıyaslamaya çalışmak değil, şiddetin farklı insanlara ve farklı topraklarda uygulandığında yarattığı yankıyı ve tepkiyi irdelemektir. Finnemore'a göre normlar çıkarları, çıkarlar eylemleri şekillendirir. Kimin insan, ya da en azından bir diğerdenden daha insan olduğu, neyin adil ya da ahlaki olduğu güce sahip devletlerin, bu durumda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin, çıkarları doğrultusunda şekillenmektedir. Kimlikleri, çıkarları ve uluslararası normları, gücünün dayattığı adalet anlayışından bağımsız incelemek eksik olacaktır. Uluslararası normlara göre insani müdahalenin meşru sayılabilmesi için çok uluslu olması gerekir, böylece bu hakkın kötüye kullanılması engellenecektir. Oysa bölgede en çok ekonomik yatırımı ve stratejik çıkarı olan Fransa, Birleşmiş Milletler'in onayı ile katliamın ikinci ayında Turkuaz Operasyonu ile bölgeye asker göndermiş, bu hareketi insani gerekçeler ile meşrulaştırmıştır. Realist inşacılığın vurguladığı güç ve ahlak, güç ve norm diyalektiklerini, Birleşmiş Milletler ve Ruanda örneğinde görmek mümkündür. Öyle görülmektedir ki uluslararası ortamda yaşanacak belirli bir olayın değerlendirilmesi, harita üzerinde ne kadar batıda ya da kuzeyde olduğuyla oldukça yakından ilişkilidir ve güç, kendi doğrularını yaratma yetkisine sahiptir.

Sonuç

Realist inşacılık, gücü ahlak ve adalet ekseninde sorgulaması, tek yönlü incelemeleri reddetmesi ile inşacılığa eleştirel, realizme ise değişime ve sorgulamaya açık bir itibar kazandırmıştır. Bu şekilde çıkarların ve normların nasıl oluştuğu ve ne şekilde uygulandığı hakkında bir bakış açısı sunmuştur. Sunulan bu perspektif, barındırdığı post - pozitivist düşünce yapısı ile güç çemberinin içinde ve dışında olan devletlerin, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası kurumlar ve kurumsallaşmış normlar çerçevesinde gelişen ilişkilerini incelemeye fırsat tanımıştır. Uluslararası ilişkilerde insani müdahale kavramı çoğunlukla egemenlik ve özgürlük, düzen ve adalet ikilemleri üzerinden tartışılmıştır. Bu çalışmada öncelikle güç, ahlak ve adalet kavramlarının birbirleriyle olan ilişkileri incelenmiştir. Realist inşacı bir inceleme ile insan ve müdahale gibi kavramların tanımının, dönemin koşullarına bağlı olarak farklılık gösterdiği gibi, dönemin güç dengelerine ve bu bağlamda şekillenen ahlak ve adalet kavramlarına göre de farklılık gösterdiği gözlemlenebilir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın bitimi ile barışı tesis etmek amacı ile oluşturulan uluslararası örgütlerin aracılığıyla kurumsallaşan normların güç ve adalet ekseninde nerede konumlandığını, Ruanda örneği incelendiğinde görmemenin mümkün olduğu inancındayım.

KAYNAKÇA

BARKIN, Samuel. (2003). Realist Constructivism. *International Studies Review* 5, 325 - 342.

FIOTT, Daniel. (2013). Realist Thought and Humanitarian Intervention. *The International History Review*.

CARR, E.H. (2015). *Yirmi Yıl Krizi*. (2. Baskı). İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TRACHTENBERG, Marc. (2003). The Question of Realism : A Historian's View. *Security Studies* 13, no. 1, 156 - 194.

GÜRBİLEK, Nurdan. (2015). *Sessizin Payı*. İstanbul : Metis Yayıncılık.

FINNEMORE, Martha. (1996). Constructing Norms of Humanitarian Intervention. *The Culture of National Security : Norms and Identity in World Politics*, (Ed.) Peter J. Katzenstein.

DEMİREL, Naim. *Uluslararası Hukukta İnsani Müdahale ve Hukuki Meşruiyet Sorunu*. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, [S.1.], n. 1, p. 152-172, mar. 2013. ISSN 2148-2217.

NYE, Joseph. Neorealism and Neoliberalism. *World Politics*, Vol. 40, No. 2 (Jan., 1988), pp. 235-251.

Erişim Adresi : <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf> Erişim Tarihi : 25 May. 2018.

WILLARD, Emily. (2014). Rwanda: The Failure of the Arusha Peace Accords. *National Security Archive Electronic Briefing Book No. 469*.

DOYLE, M., & SAMBANIS, N. (2006). Making Peace: Successes. In *Making War and Building Peace: United Nations Peace Operations*.

GOLDSTEIN, Joshua., & PEVEHOUSE, Jon. (2015). *Uluslararası İlişkiler*. Ankara : BB101 Yayınları.

Son Notlar

- ¹ Samuel Barkin, *Realist Constructivism*, 2003, s.337.
- ² Daniel Fiott, *Realist Thought and Humanitarian Intervention*, s.3.
- ³ Age, s.3.
- ⁴ E.H. Carr, *Yirmi Yıl Krizi*, İstanbul 2015, s.255.
- ⁵ Samuel Barkin, age, s.337.
- ⁶ Marc Trachtenberg, *The Question of Realism : A Historian's View*, 2003, s.169.
- ⁷ Nurdan Gürbilek, *Sessizin payı, Suç ve Ceza*, İstanbul 2015, s.26.
- ⁸ Samuel Barkin, age, s.335.
- ⁹ Martha Finnemore, *Constructing Norms of Humanitarian Intervention*, s.1.
- ¹⁰ Naim Demirel, *Uluslararası Hukukta İnsani Müdahale ve Hukuki Meşruiyet Sorunu*, s.154.
- ¹¹ NYE, Joseph. *Neorealism and Neoliberalism*, *World Politics*, Vol. 40, No. 2, 1988, s238.
- ¹² : <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/3-30.pdf>
- ¹³ Naim Demirel, age, s.153.
- ¹⁴ Doyle, M., & Sambanis, N. (2006). *Making Peace: Successes In Making War and Building Peace: United Nations Peace Operations*, s.287-288.
- ¹⁵ Emily Willard. (2014). *Rwanda: The Failure of the Arusha Peace Accords*. National Security Archive Electronic Briefing Book No. 469.
- ¹⁶ GOLDSTEIN, Joshua., & PEVEHOUSE, Jon. (2015). *Uluslararası İlişkiler*, Ankara, s.230.